

Андрій Петраускас,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України

Марина Хададова,
старший викладач
кафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету ім. І. Франка

ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДРЕВЛЯНСЬКОГО КОЛОДЯЗЯ В ОЛЕВСЬКУ

У статті розповідається про виявлений в Олевську древлянський колодезь, подається його порівняльний аналіз з іншими виявленими колодезями на території України, які хронологічно співпадають з описуваним.

Ключові слова: колодезь, Олевськ, древляни, розкопки, зруб.

Влітку 2017 р. було продовжено розкопки стародавнього колодезя на городищі в ур. Бабина гора в Олевську, які були розпочаті ще в 2013 р. Дослідження проводились за участі студентів-практикантів Житомирського держуніверситету ім. І. Франка під керівництвом М. В. Хададової. У попередні роки були вивчені верхні нашарування заповнення котловану колодезя. У 2017 р. досліджувалась середня за глибиною частина колодезя, в якій збереглись дерев'яні конструкції.

Нагадаємо, що на думку відомого спеціаліста давньоруського оборонного зодчества П. О. Раппопорта, проблема водозабезпечення – одна з найважливіших задач, які стояли перед будівельниками давньоруських фортець. У писемних джерелах неодноразово в якості однієї з причин капітуляції міст після тривалої облоги називається голод та спрага. Проте заготовити їжу на випадок облоги легше, ніж воду. Тому наявність джерела водопостачання на городищі значно підвищувало його обороноздатність.

Сліди стародавніх колодезів часто зустрічаються під час археологічних розкопок. П. О. Раппопорт висловив думку, що після того як укріплені поселення були закинуті, колодезі в них осипались, їх дерев'яні зруби згнивали і на місці колодезів утворювались ями правильної форми. Зазвичай вони мають приблизно 10 м в діаметрі і глибину від 1 до 3 м. Зустрічаються ями значно більшого розміру – діаметром до 20 м і глибиною до 6 м [3, с.154].

У деяких випадках ями від колодезів виявлені на городищах, майданчики яких лежать на значній висоті над оточуючою місцевістю, наприклад у містах Данилові та Сторожку. Подібне розташування примушувало будівельників робити досить глибокі колодезні ями. П. О. Раппопорт зазначає, що в фортеці Кременець у XVI ст. колодезь був доведений до глибини 40 сажнів, але не закінчений, а в Холмі «студенець рекомий «кладязь» мав глибину 35 сажень (50 м) [3, с.155]. М. Ф. Рожко в наскельній фортеці Тустань поблизу с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. у верхів'ях Дністра дослідив яму колодезя, видовбану в пісковикі біля основи скельної групи Камінь. У плані вона округла, циліндрична, діаметром у середньому 2 м, глибиною 30 м [4, с.101-106].

Вражають своїми розмірами дві колодезні споруди в літописному Білгороді, досліджені В. В. Хвойкою до глибини більше 20 метрів [5, с. 89, 90].

Приблизна глибина колодезя в Олевську, за результатами перевірки сталевим щупом, сягає близько 12 м, що дозволяє відносити його до розряду неглибоких гідротехнічних споруд. Датування спорудження колодезя на сьогоднішній день базується на знахідках, які чітко співвідносяться з шарами, пов'язаними зі спорудженням – шаром зеленої глини, використаним для гідроізоляції споруди. Вони датуються VIII-IX ст. Остаточо встановити час спорудження можна буде, дослідивши заповнення між дерев'яними конструкціями та стінкою котловану колодезя. Час припинення експлуатації колодезя можна датувати за знахідками майже двохметрового шару над дерев'яними стінками споруди, які представлені керамікою X ст., яка потрапила туди, коли всередині зрубу вже було тверде заповнення – у протилежному випадку черепки опустились би на дно заповненого водою колодезя. На дні зрубу колодезя, можливо, ми знайдемо речі, які уточнять остаточно дату припинення його експлуатації.

На думку М. П. Кучери найбільш ранньою пам'яткою з водозабірною спорудою можна вважати сіверянське городище роменської культури VIII-X ст. поблизу с. Зарічне на р. Ворскла Тростянецького

р-ну Сумської обл. [2, с. 94]. На дитинці літописного Дорогобужа на р. Горинь (сучасне с. Дорогобуж Гоцанського р-ну Рівненської обл.), життя на якому існувало з X до XIV ст. і пізніше, було досліджено залишки колодязя під час розробки городища кар'єром цегельного заводу. Б. А. Прищепя датував колодязь кінцем XI – початком XII ст. [2, с. 96].

Дослідник обмежував городища з колодязними ямами лісостеповою частиною Русі. Щодо хронології, то ці колодязні споруди, на його думку, застосовувались східними слов'янами уже в X ст. Але найбільшого поширення вони набули в XI ст. Натомість на городищах XII – першої половини XIII ст. ями від колодязів він фіксує лише в поодиноких випадках [2, с. 98]. Проте незначна кількість споруд такого типу, які були розкопані, дозволяє припустити значні зміни в появі нових даних щодо їхньої хронології.

Збереженість дерев'яних конструкцій Олевського колодязя в дуже задовільному стані пояснюється особливостями деревини, з якої вони виготовлені – це дуб, та тим, що вони збереглися на тому рівні, який за більш ніж останні 1000 років ніколи не був сухим – він був постійно наповнений ґрунтовими водами. Дерев'яні вироби з сосни та берези, які впали і були зафіксовані у верхніх вологих нашаруваннях, що зберігають органічні рештки, навіть не змінили первинний світло-жовтий колір.

Важливість даного, ще навіть не до кінця дослідженого об'єкту пояснюється також добре збереженою специфічною трьохстінною конструкцією, яка змінюється із глибиною, наявністю чітко зафіксованого глиняного «замка», який закривав доступ до колодязя поверхневих ґрунтових вод. Це може свідчити про досить вибагливе ставлення древлянського населення до якості води (рис. 1).

Багатоконтурні конструкції не можна вважати виключенням для східнослов'янського світу. На городищі Алчедар у кінцевій мисовій частині Г. Б. Федоров відкрив два колодязі з джерельною водою. Один колодязь досліджено з глибини 1,6-1,8 до 3,2-3,4 м від сучасної поверхні. У ньому знаходився дубовий зруб розміром у верхній частині 3,05×2,2 м. Згодом цей колодязь було присипано валом городища і поруч споруджено новий колодязь. Від останнього відкрито яму розміром зверху 5×2,9 м, в якій на глибині 4 м виявлено дубовий зруб розміром 4,85×1,9 м, розділений поперечною стінкою на дві рівні камери. У кожній камері знаходились внутрішні зруби розміром близько 1,3×1,6 м, а простір між стінками зрубів було заповнено камінням і глиною. Обидва колодязі до дна не досліджені через швидке їх наповнення водою, але встановлено, що двокамерний колодязь з подвійними стінками був заглиблений не менше, як на 4,5-5 м від денної поверхні [6, с. 85-93].

Від колодязя літописного Дорогобужа в кар'єрі на гл. 8 м від сучасної поверхні відкрито залишки зрубу розміром 4×4 м, який було збудовано в круглій ямі діаметром 7,3 м, глибиною 17 м від рівня сучасної поверхні. У нижній частині, на глибині від 17 до 20 м, яма була квадратною 3,5×3,5 м і в ній знаходився зруб розміром 2,7×2,7 м [2, с. 96].

У літописному Білгороді добре фіксується зменшення діаметру котловану по мірі заглиблення. Відсутність у верхніх шарах дерев'яних конструкцій можна пояснити лише їх поганою збереженістю, що не дало змоги досліднику зафіксувати їх. Припустити їх відсутність до вказаної глибини – 15 м можна лише повністю відкинувши всі умови техніки безпеки під час викопування таких котлованів, та, припустивши, що будівельники після виконання подібної важкої в технічному виконанні споруди кидають її на швидку руйнацію внаслідок обвалів та розмивання атмосферними опадами. Одна із колодязних споруд до глибини 15 м являла собою правильний в плані круг діаметром 9 м. З глибини 8 м в ньому фіксувався квадратний зруб 3,1×3,1 м з товстих дубових брусів. На відстані 2 м на південь зафіксовано чотирикутний об'єкт розмірами 6×5 м, форма якого на глибині 9,6 м переходила в квадратну – 3×3 м. На глибині 15-23 м розміри становили 2×2 м. На глибині 21 м зафіксовано сліди дощатої обшивки стін [5, с. 89, 90].

Багатоконтурні конструкції зрубів в колодязях зафіксовані на давньоруських відкритих поселеннях Шумлай та Автуничі. Зазначимо, що на поселенні Шумлай, відповідно до зображення колодязя на плані О. Веремійчик, вірогідно був і третій верхній зруб. Він показаний на плані у вигляді кута зрубу, а в описі зазначено, що він являв «прямокутник деревного тліну, орієнтований боками за сторонами світу». Нижче його в шарах більш придатних до збереження деревини зафіксовано два контури зрубу [1, с. 86, 87].

На поселенні Автуничі в нижній частині колодязя, де збереглися дерев'яні конструкції зафіксовано подвійну конструкцію зрубу [1, с. 86-92].

Не будемо вдаватися до типології будівельного матеріалу, що використовувався для зрубів, особливостей їх з'єднання, заповнення між стінками котловану і зрубів. Спільним для наведених прикладів і олевського колодязя можна вважати багаточасність зрубів колодязю, їх поступове телескопічне звуження і зміну одним одного по мірі опускання вниз.

Найбільш поширене пояснення подібному прийому зведення колодязів у науковій літературі зводиться до створення додаткового – подвійного фільтра для води. Російський археолог Ю. Ю. Моргунов висловив дуже конструктивне зауваження, що вірогідно подібна багаточасна конструкція викликана до життя осо-

близькостями техніки будівництва гідротехнічних споруд у давнину, з чим важко не погодитись. Проте співвіднесення уступчастого котловану колодязя, що ступінчасто звужується донизу з використанням специфічної техніки для подолання пливунів не може бути прийнятий однозначно і не може пояснити всі надійно зафіксовані випадки багатоконтурних колодязних конструкцій. У всякому випадку до колодязя в Олевську, який вибито майже скельній породі, це важко застосувати. Ще більш проблемним можна вважати застосування такої методики для колодязів в Білгороді та Тустані, глибина яких сягає декількох десятків метрів.

Окремим питанням можна вважати дослідження взаємопов'язаності побудови колодязя і наявності в цей час укріпленого городища в Олевську. Поява колодязя може бути пояснена лише зведенням на цьому місці городища – центру одного з древлянських племен, з якого формується місто Олевськ. Для мешканців рядового селища відкритого типу не було потреби виймати на поверхню більш ніж 60 м² ґрунту, з якого майже 30 м² – це практично скеля, яка важка для вибирання навіть сучасним шанцевим інструментом. Вони могли б обійтись водою струмка, який протікає вниз чи неглибокою криничкою в його заплаві. Колодязь, який містив як мінімум 20 м² кристалево чистої води, потрібен був мешканцям міста та його околиць під час нападу ворогів і міг бути стратегічним запасом на випадок довготривалої облоги. Датування колодязя, яке чітко ув'язується зі спорудженням городища дозволяє аргументовано повернутися до питання про формування міст у середовищі древлянських племен в межах VIII ст., а можливо і в межах VII-VIII ст.

Остаточну відповідь можна буде отримати після повного дослідження древлянського колодязя.

Список використаних джерел та літератури

1. Веремейчик О. М. Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О. М. Веремейчик, І. А. Готун // Археологія. – 1995. – Вип. 4. – С. 82-94.
2. Кучера М. П. Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X-XIII ст. / М. П. Кучера // Археологія. – 2000. – №2. – С. 94-100.
3. Раппопорт П. А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV ст. / П. А. Раппопорт // МИА. – 1967. – №140. – 242 с.
4. Рожко М. Ф. Тустань – давньоруська наскельна фортеця: наук. вид. / М. Ф. Рожко. – К.: Наукова думка, 1996. – 272 с.
5. Хвойка В. В. Древние обитатели среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) / В. В. Хвойка. – К., 1913.
6. Федоров Г. Б. Работы Прутско-Днестровской экспедиции в 1963 г. / Г. Б. Федоров // КСИА, – 1968. – Вып. 113. – С. 85-93.

Рис. 1. Початок фіксації дерев'яних конструкцій зрубу на гл.5,6 м: зовнішній та другий зруб у вигляді а) прошарків темного кольору; б) прошарків зітлілої деревини та в) дерев'яних колод по мірі опускання до зволожених шарів.

Рис. 2. Три контури зрубу та дерев'яні дошки від наземної конструкції всередині зрубу колодязя в Олевську на гл.5,6-7 м.